

1998. – 5 грудня; Волошин Ю. Економічне становище старовірів Лівобережної та Слобідської України у першій половині XIX ст. // Пам'ять століть. – 2001. – №1; Раковський Л. Цукрове виробництво Чернігівщини у 20-50 рр. XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2; Сергеева С. Як формувалися кордони області: До 200-річчя Чернігівської губернії і 70-річчя області // Деснянська правда – 2002. – 12 вересня.
16. Кулинич І.М., Кравець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній на Україні. – К., 1995.

В. В. Масненко

СЕЛЯНСТВО В ІСТОРИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Проблема місця та ролі селянства в історичних дослідженнях М. С. Грушевського вже має певну історіографію інтерпретацію. Зокрема, варто згадати праці О. Прицака [1], Л. Винара [2], Л. Зашкільняка [3], В. Дудки [4] тощо. Проте її методологічна значущість вимагає подальших студій, особливо у площині концептуально-теоретичних узагальнень. Певним внеском у цю справу має слугувати запропонована розвідка.

Базисною тезою розмірковувань щодо наукової проблеми є визначення багатьох дослідників, що для М. Грушевського основоположними поняттями (ідеями) для розуміння історичного процесу були: “народ”, “держава”, “герой в історії” (за Прицаком) чи “народ”, “українська державність”, “єдність території (українських земель)” (за Винаром). У будь-якому випадку, одним із пріоритетних залишається поняття “народу”. Цілком очевидно, що саме у нього включається селянський складник. Потрібно лише з'ясувати, як співвідносилися ці поняття у візії М. Грушевського.

Тексти наукових та публіцистичних праць М. Грушевського свідчать, що селянство посідало одне з провідних місць у його історичній концепції. Більше того він вважав селянство практично єдиними репрезентантом української етнічності, що зберігся протягом усього історичного часу. Історик був твердо переконаний у тому, що “українська народність належить до категорії народностей демократичних *par excellence*. Історичні умови звели її національний склад майже виключно до демосу, до того ж головним чином демосу селянського, землеробського” [5, 142]. Сталася ця етнонаціональна колізія тому, що нетривале існування української державності мало наслідком неминучу втрату вищих класів, які посідали велику земельну власність. Останні перетворилися в елемент ненаціональний і навіть антинаціональний щодо української національної спільноти, оскільки були чужими для народу за походженням чи за культурою та національною свідомістю. Український випадок не був унікальним. Подібну ситуацію, на думку М. Грушевського, можна було також спостерігати на значному просторі Східної Європи – у Білорусі, Литві, Естонії та Латвії. Натомість поляки мали велике землеволодіння на чужих етнічних територіях, у тому числі й на українських.

О. Прицак звертає увагу на те, що “селоцентрична” візія Грушевського українського народу була сформована особливими умовами його власного соціального досвіду. Його бачення України, принаймні у молоді літа, складалося з українського

села (Сестринівка), єврейського містечка (Бердичів) та зросійщеного міста (Київ) [1; LXVII]. Звідси бере початок отожднення “народної маси” передусім із “селянською масою”. Згідно з міркуваннями О. Прицака, ідея “селянства” як одинокого носія ідеї “народу”, не була видумкою Грушевського, а взята із творів його політично “значного” учителя М. Драгоманова, зокрема, із його концепції українців як “плебейської нації” [1, LXVIII].

Конкретно-історичні праці М. Грушевського наочно підтверджують загальний концептуальний підхід до понятійного зближення “селянства” та “народу”. У тексті фундаментальної “Історії України-Руси” селянська проблематика представлена у найрізноманітніших аспектах. Студіювання починається від аналізу еволюції суспільної організації, в результаті якої виникає село. На думку дослідника, в основі формування локальної сільської організації лежав територіальний принцип та перехід від родових відносин до сусідських і громадських. При цьому він виділяє кілька різновидів сільського заселення. Стару практику подають українські хутори, що розвинулися з окремих дворич: “Група таких родин-дворич, зв’язана сусідством, економічними, а також і кровними зв’язками, творила з часом село” [6, 359]. Пізніше, під впливом господарських та інших обставин, з’явилися “скуплені многолюдні села”.

До детальнішого аналізу селянства як суспільної верстви М. Грушевський повертається у третьому томі, присвяченому подіям до 1340 р. Де, зокрема, пояснюється та обставина, чому лишилося мало джерел, які б висвітлювали історію селянства цього часу. Сталося це тому, що селянство не відіграло тоді політичної ролі, яка передусім відображалася у літописах, і навіть із юридичного погляду не становило інтересу для владних кіл, окрім залежних його категорій [7, 315 – 316]. Тут же репрезентовано сучасну М. Грушевському основну історіографію селянського питання. Дослідник також з’ясував термінологію щодо означення селянства давньої Русі: смерди (вільні хлібороби), ізгої, сябри і закупи (залежні категорії), холопи (невільники). Уже для давньоруського часу дослідник виявив провідну тенденцію еволюції соціального розвитку селянства: зростання категорії безземельних напіввільних на невольних працівників коштом вільних селян-власників, відповідно і перехід селянських земель до бояр, що користувалися працею залежних селян.

У наступних хронологічних періодах М. Грушевський приділяє селянству значно більше уваги. Так, у п’ятому томі, присвяченому суспільно-політичному і церковному устрою та відносинам в українських землях XIV – XVII ст. окремий III розділ охоплює селянську проблематику, у примітках подано важливий документ – категорії селян та їхня термінологія в Київській описі 1470-х рр. Тут автор зазначав, що селянство цього часу було найтіснішим чином пов’язане з розвитком шляхетської верстви. Ці два стани були своєрідними судинами, що сполучалися, становили дві сторони одного історичного процесу – у міру того як зростали привілеї шляхти, зменшувалися права селянства [8, 107]. На переконання М. Грушевського, цей процес був центром ваги всієї суспільної еволюції, корінням національних і культурних відносин.

Соціальний аспект із спеціальним наголосом на селянстві знаходив свій помітний вияв і в етнонаціональних процесах. Зокрема, вивчаючи прилучення Галичини до польської корони, М. Грушевський відмічав вже в першій половині XV ст. занепад руського права, устрою, елементу: “Руське п'ятно має тепер тільки селянство, маломіщанство, духовенство – верстви, що ані в державнім життю, ані в місцевій самоуправі землі не мали голосу. Руський нарід живе далі, але тільки як етнографічна маса, а не нація” [8, 25]. Отже, така політично-громадська пасивність українського селянства виключала його з процесу формування національних спільнот, принаймні у ранньомодерний час.

Подальший історичний процес у XV – XVI ст. розглядався у напрямі нівеляції селянських верств до рівня безземельних, обтяжених панщиною робітників. Тут М. Грушевський зауважував, що процес закріпачення селянства не мав суто місцевого характеру, а був поширений і в інших землях: Московському князівстві, Західній Європі. Проте у власне українських землях дослідник відмічав певні регіональні особливості, що виявлялися, головним чином, на Наддніпрянщині та Поділлі, які відрізнялися від Волині, Полісся та Галичини слабшим поширенням залежних станів.

Власне в українських землях рідше зустрічаються невольники, ніж у білоруських та литовських краях. Лише на Пінщині вони збереглися довгий час. Історичні документи, які опрацьовував дослідник, свідчили про існування таких невольних станів: “челядь”, “челядь невольна”, “паробки, жінки, дівки невольні” тощо. Литовське право поступово ліквідувало невольництво, перевівши челядь на ґрунти селянські, що перетворювало її у селян “непохожих”. Перехід невольників у тягле селянство у другій половині XVI ст., на думку М. Грушевського, могло бути останнім актом загального закріпачення селянства [8, 115]. Далі дослідник зупинився на окремих категоріях селянства, що мали споріднення з невольничою верствою: “коймінці”, “коланні” тощо. Найбільше уваги приділяє все ж новим верствам закріпаченого селянства, серед яких виділяє три основні категорії: “людей данних”, “людей роботних” (або тяглих) і служебних. Хоча дослідник тут же визнавав, що такий поділ досить приблизний, оскільки одна категорія переходила в іншу різними формами тощо. Подальший аналіз дозволяє виявити перебіг процесу закріпачення селянства шляхом обмеження особистої свободи селянства, зокрема, щодо права переходу. При цьому “селянина трактовано тільки як об'єкт шляхетського володіння: його власні права в ґру не входили” [8, 177]. Становлення панщини подано у зв'язку з регіональними особливостями. Зрештою, автор вів мову про “цілу еволюцію селянської верстви”, коли фільваркове господарство вимагало нових земель та робочих рук. Суттєві зміни, на думку М. Грушевського, принесла селянська реформа 1557 р. – “Устава на волоки”.

Загальний розгляд еволюції економічного та суспільно-політичного життя XIV – XVI ст., коли, за М. Грушевським, український народ відіграв переважно пасивну роль, дослідник доповнив аналізом культурних та національних відносин. Тут він звертав увагу на одностайно національний український характер селянства. Навіть на крайніх

західних межах української етнічної території зустрічаються лише невеликі польські та німецькі домашні [9, 265]. Щодо східноукраїнських земель, то дослідник рішуче спростовував думки польської історіографії про значну міграцію польського селянського елементу на ці території [9, 290 – 291]. Важливою характерною рисою тогочасного українського селянства, за спостереженнями М. Грушевського, була його висока суспільна свідомість. Навіть у несприятливих умовах Західної України “селянин довго ще не втрачає відпорности, свідомости своїх горожанських прав і силкується реагувати всіма приступними йому способами проти визиску” [9, 269].

Окремої розмови потребує історична візія селянства за козацьких часів, яким присвячено третій цикл “Історії України-Руси” (т.7 – 10). На думку М. Грушевського, селянська верства на прикордонні зі степом відчувала себе рівноправною частиною спільноти, що збройно боронилася від татарських нападів [10, 50]. Вони ж і становили помітну частину козацтва, що тут формується (“в козацтво” ходять тутешні міщани, селяни і навіть дрібне боярство” [10, 82]). З часом змінюється і сама соціальна природа козацтва: поряд з добичницьким військовим елементом у його лави ввійшов інший елемент – господарський, хліборобський, який шукав гарантій права на землю, працю та її результати [10, 270]. Ця обставина перетворювала козацтво на військово-господарський хліборобський стан.

Стосунки цього нового стану із селянством, на думку дослідника, розгорталися по лінії своєрідного союзництва. Селянство виступало союзником козацтва з лівого флангу, поєднаним спільністю соціально-економічних інтересів боротьби проти власників земель та підданих. Цей “союз і опіка над селянськими масами не вийшли за весь час з дуже ембріональних, примітивних стадій козацької демагогії між селянством та стихійного нищення всього звязаного з панським правом” [10, 401]. Козацтво за весь час свого існування так і не спромоглося на формування позитивної програми оборони селянських прав та принципової негації польсько-шляхетського режиму взагалі. Певною мірою винним було саме селянство, оскільки так і не змогло сформулювати власного чіткого суспільного ідеалу.

Надалі увага дослідника в основному зосереджується на діяльності козацької верстви та її провідників. До селянських мас він звертається лише час від часу в загальному контексті аналізу позиції соціальних низів. Навіть оцінюючи наслідки Хмельниччини, М. Грушевський констатував незабезпеченість селянства. Цей стан в переважній масі скинув з себе тягар підданства, але юридичного закріплення нового статусу селянства як вільного стану так і не відбулося. З прикрістю він зауважував: “Даремно ми б шукали в деклараціях Хмельниччини бажання порухатися з наявності сеї нової визволеної селянської людности як соціальної верстви зафіксувати її права, дати гарантії її вольности і звязати її з новим ладом України” [11, 1501].

У новітній час українське селянство набуває визначальної соціальної ваги. Саме воно, на переконання М. Грушевського, було єдиною соціальною базою для сучасного українського національного відродження, для формування

модерної нації: “Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на ній прийде сяд її будувати. В довгі часи нашого освітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будучина українського відродження і взагалі будучина України” [12, 36]. Він також наголошував, що протягом цілого XIX століття селянство виступало синонімом до українства, оскільки всі інші соціальні верстви виявили повне ренегатство до своєї національності. Оцінюючи потенційні можливості селянства, мислитель алгорично порівнює його з титаном Самсоном, для пробудження якого потрібна “чудотворна вода” політичної та національної свідомості. Зрештою, саме у такій соціальній та національній значущості селянства дослідник вбачає самобутність української історії порівняно із західними народами. Саме тут, на його думку: “Наша історія йшла відмінними дорогами” [12, 37].

З вирішенням аграрного (селянського) питання М. Грушевський пов’язував подальший поступ сучасного йому суспільного життя. Дуже прикметно, що навіть у сфері актуальної політики він мислить і діє як професійний історик-дослідник. Зокрема, вивчаючи боротьбу за землю під час революції 1905 – 1907 рр., М. Грушевський зізнавався, що робить це “і під безпосередніми вражіннями хвилі, і з історичного становища – коли зв’язую нинішню хвилю з історичним розвоєм подій” [13, 364]. Такий підхід дає можливість знайти адекватне пояснення тієї ситуації, коли у Думі тільки польські пани противилися проекту примусової передачі всіх земель у руки хліборобів. З іншого боку, у реалізації такого проекту найбільшу зацікавленість мала українська народність, оскільки у цьому випадку до загальнодемократичного мотиву прилучався національний. Розмірковування М. Грушевського набувають завершеної формули досягнення історичної справедливості: “Український елемент на наших землях представляється передусім і майже виключно селянством. ... Велике землеволодіння на Україні чи репрезентанти його, загалом беручи елемент нам чужий, ворожий, чужонародний, антинаціональний. ... Розв’язання аграрної справи у вказаному вище напрямі віддасть українському народові-нації забране, заграбоване від нього, отже буде тим вигладжена до певної міри одна з історичних кривд, задана йому” [13, 367]. Тим самим знищується одна з підстав, на яких спиралася сила поляків як нації – “тих основ, на яких опиралася екстенсивна сила Польщі, її розпросторення поза тісні етнографічні границі”.

Зрештою, перебіг визвольних змагань 1917 – 1920 рр. визначався, на переконання М. Грушевського, рівнем свідомості саме українського селянства. По гарячих слідах революційних подій він підкреслював: “Що взяв український народ від революції, він узяв передусім завдяки свідомості українського селянства і взяв стільки, скільки було сили у трудового народу, себто – у тогож селянства передусім” [14, 379].

Крім того, слід враховувати, що М. Грушевський досить щільно детермінував інтелектуальний розвиток української спільноти, у тому числі історіографічний процес, домінуванням тієї чи іншої соціальної верстви. Так, у виступі під час ювілейного засідання з нагоди свого шістдесятиріччя та у відкритому листі з цього приводу він зазначав, що з 1860-х рр. українська

історична наука зорієнтована на історію селянської маси, на її інтереси та свідомість [15, 84]. На середину 1920-х рр. ця праця ще не була завершена, оскільки селянство мало значний націотворчий потенціал. М. Грушевський зауважував: “Через повне усвідомлення селянства лежить шлях до відповідно і повно розвиненої робітничо-селянської України й національної повноти українського народу”. Пояснював таку національну вагу селянського елементу слабкістю українського робітництва: “Робітнича свідомо-українська верства не має в національному житті нашої батьківщини такої удільної ваги, яка потрібна для нормального розвитку і активності нації. І тільки з моментом, коли вповні, на сто відсотків усвідомлена селянська маса почне заливати міста України – досі ще так мало українські, ... і буде українізувати міське життя й робітничий пролетаріат, а не підпадати русифікації в його рамках, – тільки тоді українське національне життя здобуде потрібну повноту і завершеність...” [15, 85].

Така позиція М. Грушевського давала підстави його критикам з марксистського табору, зокрема М. Яворському, робити закиди, що, мовляв, історик етнографічно обмежував український історичний процес, оскільки пов’язував його лише із селянством, вважав сучасну українську націю “мужицькою нацією” [16, 28, 30, 32].

На завершення варто зауважити, що М. Грушевський не тільки особисто приділяв значну увагу дослідженням історії українського селянства, а і прищепив науковий інтерес до аграрної, у тому числі й до селянської, проблематики своїм учням. Серед істориків, співробітників М. Грушевського, які у пореволюційний період безпосередньо студіювали селянство, варто назвати С. В. Шамрая, С. В. Глушка, В. Д. Юркевича, О. І. Барановича, М. М. Ткаченка, В. В. Дубровського, В. Ганцову-Берникову та інших.

В цілому історична концепція М. С. Грушевського базувалася на основоположній ідеї провідної ролі народних мас у історичному процесі. Українські реалії постійно схилили дослідника до виокремлення з-поміж народної маси селянської верстви. Саме селянство було тією етнопредставницькою константою без якої український етнос не зміг би існувати у просторі і часі. Проте дослідник також усвідомлював, що селянство, позбавлене можливості активно впливати на політичне та інтелектуальне життя, не могло відігравати провідної ролі у всі періоди української історії. У цьому сенсі воно значно поступається таким верствам, як шляхта чи козацтво. Проте М. Грушевський дуже тішило, що історичне значення селянства значно зросло у новітній період української історії.

1. Прицак О. *Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1991. – Т. 1.*
2. Винар Л. *Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (статті і матеріали). – К., 1995.*
3. Зашильняк Л. *Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського // Укр. історик. – 1999. – Ч. 2-4.*
4. Дудка В. *Михайло Грушевський про роль селянства в українській національно-демократичній революції // Вісник Черкаського університету: Серія історичні науки. – Черкаси, 2003. – Вип. 50.*
5. Грушевський М. *Национальные моменты в аграрном вопросе // Освобождение России и украинский вопрос.*

- Статті и заметки. – СПб., 1907.
6. Грушевський М. *Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1991.*
– Т. I. *До початку XI віка.*
7. Грушевський М. *Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1993.*
– Т. III. *До року 1340.*
8. Грушевський М. *Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1994.*
– Т. V. *Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII в.*
9. Грушевський М. *Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1995.*
– Т. VI. *Життя економічне, культурне, національне XIV – XVII віків.*
10. Грушевський М. *Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1995.*
– Т. VII. *Козацькі часи – до року 1625.*
11. Грушевський М. *Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1997.*
– Т. LXI. *Хмельниччина роки 1654-1657.*
12. Грушевський М. *На порозі Нової України: Гадки і мрії.*
– К., 1918.
13. Грушевський М. С. *Аграрне питання. Збірник статей “З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905-1906 років” // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1.*
14. Грушевський М. *Спогади минулого (селянство в революції) // Український історик. – 2002. – №1-4.*
15. Відкритий лист М. Грушевського до учасників ювілейних зборів з нагоди відзначення його шістдесятиліття // Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920 – 1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів. – К., 1997.
16. Яворський М. І. *Сучасні течії серед української історіографії // Криза сучасної буржуазної науки та марксизм. Збірник / Укр. ін-т марксизму-ленінізму. – Харків, 1929.*

С. А. Євсеєнко

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У 1905-1907 рр. В УКРАЇНІ (РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Актуальність обраної для дослідження теми перш за все визначається місцем, яке посідали події 1905 – 1907 років в історії України. Однією з провідних тем в історіографії революційних подій 1905 – 1907 рр. була проблема участі в них українського селянства. Зазначена проблема знайшла відображення в різних за метою написання, формою, фактологічним навантаженням та аналітичним рівнем працях. Серед них монографії, розвідки, дисертації. Вивчалось це питання і в узагальнюючих працях. Більшість робіт вийшла в 1920-ті та 1950 – 1970-ті роки. Історики М. І. Яворський, В. Качинський, П. Христюк, Н. Мірза Авакянц, М. Н. Лещенко, О. В. Шестаков, І. М. Рева, М. С. Симонова та інші аналізували селянське питання в революційні 1905 – 1907 рр. У наукових студіях цих авторів неаявні й історіографічні моменти, але до цього часу узагальнюючої історіографічної праці зазначеної тематики так і не написано.

Серед дискусійних питань, пов'язаних із селянським рухом у революційні 1905-1907 роки, є визначення ролі селянства і встановлення у зв'язку з цим характеру революційних подій в Україні. Першим його вирішити зробив спробу М. І. Яворський. У підручнику “Історія України в стислому нарисі” він кваліфікував революцію 1905 – 1907 рр. як демократичну, але пізніше, дотримуючись марксистсько-ленінської “схеми”, вживав поняття “буржуазно-демократична революція” [1]. У відповідь на закиди опонентів щодо недостатнього висвітлення діяльності більшовистської партії Матвій Іванович

зробив доповнення про розкіл РСДРП на більшовиків і меншовиків і навіть переконливий матеріал про слабкий вплив, майже його відсутність, більшовиків на селянство в Україні аж до революції 1905 – 1907 рр. Найбільше постраждав науковець через “неправильну” соціально-класову оцінку історичного розвитку України на початку ХХ ст., оскільки він насмілювався визначити українську буржуазію як самостійну рушійну силу буржуазно-демократичної революції 1905 – 1907 рр.

Складається парадоксальна ситуація: революція за партійною схемою – буржуазно-демократична, а буржуазія в якості рушійної сили не називалася. Україна була переважно селянською, а рушійною силою виступали тільки найбідніші, “пролетарські” верстви селянства. М. І. Яворський до революційних сил зараховував і заможну його частину, яка, в свою чергу, поділялася ним на дві категорії: 1) куркульство, яке займалося не тільки землеробством, а й лихварством, торгівлею тощо; 2) фермерське куркульство, виробнича діяльність якого здійснювалася переважно на землі, орендованій у поміщика. Основного опонента Матвія Івановича, М. А. Рубача, особливо обурювало твердження про те, що друге угруповання (фермери) було найбільш зацікавлене у конфіскації та розподілі поміщицьких земель і тому являло собою революційну силу. За словами самого М. Яворського, “революційний натиск йшов насамперед з боку орендаря”. М. Рубач дійшов висновку, що М. Яворський таким чином протягував “куркульсько-есерівську теорію”. “Есерівський ухил” М. Яворського вбачався у перебільшенні революційності заможного селянства. Побачив у схемі автора М. Рубач і правий куркульський ухил [2, 30 – 32]. Таким чином, “селянській схемі” М. І. Яворського протиставлялась офіційна “марксистсько-ленінська схема”, яку репрезентував М. Рубач і яка в тих умовах здавалася бездоганною.

Праці М. Яворського не позбавлені недоліків, але ж це не виправдовує методів полеміки, внаслідок якої не тільки автора було знищено фізично, а й були вилучені з бібліотек його праці.

Процес розгортання революційних подій на селі в 1905 – 1907 рр. проаналізовано у дослідженнях В. Качинського, який звернув увагу на загальні причини селянського руху, на основі великого обсягу нового матеріалу дійшов висновку, що “селянський рух 1905 року виник і розвинувся у повній залежності від загального стану в країні” [3, 9]. У дев'яти розділах автор дослідив основні форми боротьби селян, серед яких виділив страйки (на Лівобережжі, Правобережжі і Степу), погроми економії і захоплення поміщицької власності, збройну боротьбу селян та селянські присуди. Окремо автор проаналізував склад учасників селянського руху, з'ясувавши, що “в аграрному русі 1905 року участь брало переважно незаможне та середняцьке селянство” [3, 137]. Пізніше радянські історики будуть стверджувати, що головною рушійною силою на селі під час революції 1905 – 1907 років була біднота. В. Качинський наводив дані анкетування, проведеного В. Громаном з Вільного економічного товариства в степових губерніях України, стосовно груп селянства, які брали участь в аграрних виступах 1905 року. У 5 з 46 виступів брали участь представники всіх категорій селянства, у 16 –